

8. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 16. / Склад. А. М. Булыка і інш.; рэд. А. М. Булыка. – Мн.: Беларуская навука, 1997.
9. Збірка українських приказок та прислів'їв / Багмет А., Дашенко М., Андрущенко К. – К.: Техніка, 2002.
10. Касько У. К. Палескі дзівасіл: Бел. нар. прыказкі, прымаўкі, выслоўі; са скарбонкі А. К. Сержпутоўскага / У. К. Касько – Мн.: Вышэйшая школа, 2005.
11. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. – Мн.: Беларуская навука, 2005.
12. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : У 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мн.: БелЭн., 1993. Т. 1 – 2.
13. Ліцвінка, В. Д. Сьвяты і абрады беларусаў. – 3-е выд. / В. Д. Ліцвінка – Мн.: Беларусь, 2001.
14. Ліцвінка, В. Д. Слова міма не ляціць: Беларус. нар. прыказкі прымаўкі / В. Д. Ліцвінка, Л. А. Царанкоў. – Мн.: Універсітэцкае, 1985.
15. Мальдзіс, А. В. Як жылі нашы продкі ў XVIIIстагоддзі : эсэ; Восень пасярод вясны : аповесць, сатканая з гістарычных матэрыялаў і мясцовых паданняў / Адам Мальдзіс. – Мн.: Маст. літ., 2009.
16. Мудрысть народна. – К.: Держлітвидав УРСР, 1961.
17. Народ скаже – як зав'яже / редкол.: Бичко В. В. та інш. – К.: Веселка, 1973.
18. Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. – Мн.: БелСЭ, 1983.
19. Прыказкі прымаўкі : У 2 кн. / пад рэд. А. С. Фядосіка. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976.
20. Сержпутоўскі, А. К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. – Мн.: Універсітэцкае, 1998.
21. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
22. Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк і інш. – К.: Наукова думка, 2003.
23. Тлумачальны слоўнік бел. мовы: У 5 т. – Т. 2. – Мн.: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978 – 1979.
24. Толстая, С. М. Полесский народный календарь. – М.: Индрик, 2005.
25. Українські народні прислів'я та приказки. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961.
26. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток. – К.: Наук. думка, 2001.
27. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 4. К – Каята / Уклад. В. Дз. Лабко, І. І. Лучыц-Федарэц, В. У. Мартынаў і інш.; рэд. В. У. Мартынаў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1990.
28. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 6. Л – М / Уклад. І. І. Лучыц-Федарэц, В. У. Мартынаў і інш.; рэд. В. У. Мартынаў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1990.

А.Л. Садоўская

ДАРОГА Ў БЕЛАРУСКІХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ

Божыя дарогі неспазнаныя...

У “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” прадстаўлены наступныя значэнні лексем *дарога*: “1. Паласа зямлі, прызначаная для язды і хадзьбы, якая злучае асобныя пункты мясцовасці. 2. Адлегласць, якую трэба праехаць або прайсці. 3. Падарожжа; знаходжанне ў дарозе. 4. перан. Напрамак дзейнасці” [7, с. 170]. Аднак комплекс фразеалагізмаў беларускай мовы з названым кампанентам раскрывае нізку нацыянальна-культурных канатацый *дарогі*, якія не зафіксаваны ў лінгвістычных слоўніках, але арганічна ўваходзяць ў канцэптуальнае нападзенне дадзенай лексемы.

Само жыццё ўяўлялася беларусам дарога й. Нараджаецца чалавек і пачынае свой *жыццёвы шлях*, які цягнецца аж да скону. *Прыходам на свет і адыходам ў*

свет іншы пачынаецца і завяршаецца зямное жыццё чалавека. Ужо радзінная абраднасць беларусаў і звязаныя з ёй моўныя выразы прэзентуюць ідэю дарогі ва ўсёй яе шматграннасці. “Найперш разуменне родаў як выхаду дзіцяці, пераадоленне ім дарогі і парогу вызначыла вядомыя і сёння забароны і парады для цяжарнай – нельга сядзець на парозе, а то дзіця будзе *стаяць на парозе* – цяжка нараджацца; з пачаткам схватак бабка вадзіла парадзіху вакол стала, праз усе парогі ў хаце, каб дзіцятка гэтак жа скоранька рухалася” [1]. Першыя зямныя крокі дзіцяці метафарычна суадносяцца і з яго дарослым жыццём: фразеалагізм *першыя крокі (першы крок)* абазначае самы пачатак якіх-небудзь дзеянняў або дзейнасці, а *крэпка стаць на ногі* – ужо чагосьці дасягнуць.

Такім чынам, для выканання сваёй мэты, пэўнай задумы і самарэалізацыі мы таксама ідзём пэўным шляхам, выбіраем сабе дарогу. Названая семантыка раскрываецца ў цэлым комплексе беларускіх фразеалагізмаў: *станавіцца на шлях* – пачынаць дзейнічаць у якім-небудзь напрамку; *выходзіць (выйсці) на дарогу* – знаходзіць сваё месца ў жыцці, становіцца самастойным і *выбівацца на сваю дарогу* – пераадольваючы цяжкасці, знаходзіць сваё месца ў жыцці, становіцца самастойным; *ісці (пайсці) дарогай* – рабіць так, як хто-небудзь, беручы з яго прыклад; *дарога адкрыта (усе дарогі адкрыты)* – хто-небудзь мае свабодны доступ куды-небудзь, створаны спрыяльныя ўмовы для чагосьці; *дарога расчышчаецца (расчышчана)* – пераадоленнем перашкод ствараюцца спрыяльныя ўмовы для здзяйснення чаго-небудзь; *прабіваць (прабіць) сабе дарогу, дарогу працерці, пракладаць (пракладваць) сабе дарогу (шлях)* – настойлівымі намаганнямі дабівацца добрага становішча, поспехаў у жыцці; *выводзіць (вывесці) на дарогу* – у адным са значэнняў дапамагаць каму-небудзь знайсці сваё месца ў жыцці і *паказваць (паказаць) дарогу* – у адным са значэнняў, уздзейнічаючы на кога-небудзь, дапамагаць яму знайсці сваё месца ў жыцці. Дарога ў гэтым сэнсе можа разумецца і як сэнс жыцця чалавека, яго самарэалізацыя.

Дарога як метафара жыцця ў пэўных, добра вядомых нам выразках узбуйняецца да ўвасаблення лёсу і будучыні чалавека: *Божыя дарогі неспазнаныя = Неспаведныя шляхі твае, Госпадзе = Неспавядальныя шляхі Гасподнія = Шляхі Гасподнія няведаныя = Нявызнаныя шляхі Божыя = Шляхі твае, о Божа, нязведаныя* – немагчыма прадугадаць усе павароты лёсу, прадвызначыць будучыню.

На сваім жыццёвым шляху чалавек сустракае разнастайныя перашкоды і спакусы, якія трэба з годнасцю пераадолець і *не збіцца з тропу, не пайсці крывой дарожкай*. Фразеалагізм *збівацца з дарогі* якраз і абазначае “пачынаць весці няправільны, заганны лад жыцця, кепска сябе паводзіць”. Аналагічную семантыку маюць і іншыя выразы: *зварочваць з дарогі* – змяняць у горшы бок свае паводзіны; *станавіцца на слізкую дарожку* – пачынаць дзейнічаць ненадзейным, небяспечным спосабам. Ва ўсіх названых адзінках дарога выступае як маральная катэгорыя, арыецір, якога варта трымацца. Відаць, адсюль жа і выраз *страціць жыццёвыя арыеціры*. Як слушна заўважае Т. В. Валодзіна, “... чалавека можна *наставіць на пуць і збіць з тропу...*”, “...ёсць чалавек *путны, пуцёвы і ёсць бяспутны...*”, “...хтосьці *ідзе прамой дарогай*, а хтосьці *абірае крывыя сцежкі*. Усё гэта маральныя алегорыі, якія тым не менш паказваюць на сімваліку прамой

дарогі як правільна абранай жыццёвай стратэгіі” [1]. Адсюль жа і другое значэнне прыведзенага вышэй фразеалагізма *выводзіць (вывесці) на дарогу* – дапамагаць каму-небудзь знайсці, выбраць правільную лінію паводзін. Цікавая ў гэтым плане і прымаўка *Па (на) крывой дарозе наперадзе (наперад) не відаць* – ведучы крывадушны лад жыцця, нельга прадбачыць свой далейшы лёс.

У святле сказанага варта адзначыць, што чалавек можа падвяргацца ўздзеянню людзей, абставін і нават звышнатуральных сіл, якія не зацікаўлены ў тым, каб ён ішоў верным шляхам або дабіваўся пастаўленых мэтай: *збіць з дарогі* – уздзейнічаць якім-небудзь чынам, схіляць да адыходу ад ранейшага, штурхаць на што-небудзь нядобрае; *станавіцца (стаць) на дарозе, становіцца напярэць дарогі* – знарок перашкаджаць; *перабязгаць дарогу* – перашкаджаць каму-небудзь, апярэджаваючы ў чым-небудзь, на што разлічваў іншы; *заступаць (заступіць) дарогу* – перашкаджаць дзейнасці каго-небудзь; *перасякерыць дарогу* – перашкодзіць камусьці ў пэўнай справе і нават *прыбіраць з дарогі* – знішчаць каго-небудзь, хто перашкаджае ў дасягненні мэты.

Прататыпам выразу *перабязгаць дарогу* сталі даўнія вераванні пра тое, што калі кошка, заяц або ліса перабягуць дарогу, то чалавеку не пашанцуе або быць бядзе [5, с. 112]. Штосьці нядобрае прадказвала і сустрэча з папом, жанчынай (з пустымі вёдрамі), жыдам [6, с. 140]. У процілегласць гэтаму існуе выраз *воўк яму дарогу перабег* – гэта, наадварот, азначае, што каму-небудзь вельмі шанцуе. Поспех у дарозе прадракала і сустрэча са старцам [6, с. 140].

Фразеалагізм *перасякерыць дарогу* ўтрымлівае звесткі пра магчымае зламыснае ўздзеянне на чалавека чараўнікоў, ведзьмаў, а таксама людзей з “дрэнным вокам”, якія, перабегшы, “перасекшы” перад кім-небудзь дарогу, маглі аказаць шкодны ўплыў на чалавека. Непрыемнасці, шкода, накіраваныя на людзей, прычыняліся ведзьмарамі і і іншым чынам: яны перакідалі праз дарогу, скарыстаўшы магічнае заклінанне, востры прадмет (нож або сякеру), каб засячы, перасекчы дарогу, шлях. Таму раней існавалі абрады-засцярогі, якія прадугледжвалі ў літаральным сэнсе слова *перасякерванне дарогі*: дарогу секлі сякераю, каб стварыць перашкоду нячыстай сіле [гл. больш падрабязна: 2, с. 43 – 45].

Адыход чалавека з зямнога жыцця таксама перадаецца праз метафару *дарогі*: пра цырымонію пахавання нябожчыка так і гаварылі – (правесці) *у апошні шлях, у апошнюю дарогу, у апошні пуць, у вялікую невясёлую дарожаньку, у дальнюю дарогу*. Праз гэтыя фразеалагізмы народныя ўяўленні перадаюць не столькі шлях да могілак, колькі шлях нябожчыка на той свет. “Менавіта для яго цяжкой і доўгай дарогі ў пахавальнай абраднасці асаблівая ўвага – нагам і абутку памерлага. У асобных раёнах да сёння кладуць у труну запасныя новыя шкарпэткі, дый абутак мусіць быць новым. Як у казках, каб дабрацца да таго свету, трэба знасіць не адну пару жалезных ботаў” [1]. Суаднясенне дарогі з іншасветам выяўляецца і ў яе здольнасці дасягнуць неба: *Як дарога ўстане, то неба дастане* [6, с. 141].

Фразеалагізмы з кампанентам *дарога* ўдала выкарыстоўваюцца для характарыстыкі чалавека, яго жыццядзейнасці і ўмоў жыцця: *араць дарогі* – гаварыць або рабіць якое-небудзь глупства; *з вялікай дарогі* – самы заўзяты, з

крайнім праяўленнем дрэнных якасцей; *слуп дарогу перабег* – хто-небудзь такі п’яны, што не можа рухацца па прамой лініі; *туды і дарога* – няма чаго шкадаваць чалавека, таго ён і заслугоўвае; *як гарох пры дарозе* – жыць ненадзейна, беспакойна, трывожна, неспрыяльныя ўмовы жыцця; *на вытантанай дарозе трава не расце* – пра гуляшчую, распусную жанчыну, у якой не бывае дзяцей; *Каб свінні рогі, не саступіла б з дарогі* – калі б была ў чалавека ўлада і сіла, ён бы крыўдзіў іншых, злоўжываў бы сваім становішчам і інш.

Узаемаадносіны паміж людзьмі таксама ўдала перадаюцца праз метафару дарогі, напрыклад: *дарогі разышліся* – блізкія сувязі, адносіны спыніліся паміж кім-небудзь; *сустрэцца (сысціся) на вузкай дарожцы (сцежцы)* – уступаць у непрамірымую супярэчнасці з кім-небудзь, узаемна варагаваць; *на дарозе* (каму з кім) – заадно, разам, супольна. Пра адзінства поглядаў, перакананняў, імкненняў і пад.; *арлу з савой не на дарозе* – пра адсутнасць адзіных поглядаў, імкненняў і пад. у каго-небудзь з кім-небудзь.

Дарога ў фразеалагізмах разумеецца і як падарожжа, паездка: *на дарогу* – 1. Перад падарожжам, паездкай. 2. Для выкарыстання ў падарожжы, паездцы; з *дарогі* – адразу ж пасля паездкі, падарожжа; *гладкай дарогі* – пажаданне перад ад’ездам каго-небудзь; *шчаслівай дарогі* – добрае пажаданне ў дарогу. Выраз *прысядзем на дарожку* прамаўляецца намі разам з адпаведным дзеяннем і да сёння перад адпраўленнем у далёкую паездку або падарожжа. У гэты ж час гучыць і зварот да Усявышняга: *Дай Бог, у добры шлях (дарогу)*! Перад тым, як выправіцца ў дарогу, можна было пачуць ад родных і наступныя словы: “*Трымайся права на дарозе*”. Справа ў тым, што ва ўяўленнях нашых продкаў дарога падзяляла прастору на дзве паловы: правая частка была адведзена для людзей і Боскага пачатку, левая прызначалася для звяроў і таго свету. Таму, каб засцерагчы сябе пры сустрэчы з людзьмі і жывёламі, трэба было ісці па правым баку, а перад выхадам з дому прамаўляць наступнае: “*Я іду сваёй дарогай, а ты – сваёй*”.

Вядомы беларускай мове і выраз *бяда з дарогі* = *ліха з дарогі*. Такая бяда прыходзіла ў тым выпадку, калі чалавек спаў, распальваў вогнішча або выкідваў смецце на дарозе, бо ўсё названае забаранялася рабіць. Забаранялася і ўзводзіць будынкі на месцы былых дарог: меркавалі, што там, дзе пралягала раней дарога, чалавек не зможа спаць, будзе хварэць або гэта ўвогуле прывядзе да смерці ўсёй сям’і [6, с. 141].

Такім чынам, *дарога* з’яўляецца важным паняццем для чалавечай свядомасці, як індывідуальнай, так і калектыўнай. Ва ўстойлівых моўных выразх беларусаў *дарога* суадносіцца з жыццём, лёсам, сэнсам чалавечага існавання і творчай самарэалізацыяй; правільна абранай жыццёвай стратэгіяй, маральнымі ўстоямі і іншасветам. Да таго ж, фразеалагізмы з кампанентам *дарога* ўдала выкарыстоўваюцца для характарыстыкі чалавека, яго жыццядзейнасці, умоў жыцця, а таксама ўзаемаадносін паміж людзьмі. У шэрагу фразеалагізмаў рэалізуецца адно са значэнняў лексемы *дарога*, прадстаўленых у тлумачальным слоўніку беларускай мовы: падарожжа, паездка; знаходжанне ў дарозе.

Літаратура

1. Валодзіна, Т. “Усё жыццё – дарога” [Электронны рэсурс] / Т. Валодзіна, В. Ракіцкі. – Рэжым доступу : http://kryuja.org/artykuly/bielaruskaja_atliantyda/usjo_zhyccjo_daroha_.html. – Дата доступу: 01.10.2012.
2. Коваль, У. І. Чым адгукаецца слова : Фразеалогія ў павер’ях, абрадах і звычаях / У. І. Коваль. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 48 с.
3. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.
4. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 1993. Т. 1–2.
5. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2004. – 448 с.
6. Лобач, У. Дарога // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / Склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 140 – 141. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : БелЭН, 2005. – 784 с.

Н.У. Чайка

СЕМАНТЫЧНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ КАНСТРУКЦЫЙ З ЭЛІПСІСАМ ДЗЕЯСЛОВА

Семантычная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова даследавалася пераважна прадстаўнікамі семантычнай сінтаксічнай школы. У адпаведнасці з тэарэтычнай базай і метадалагічнымі прынцыпамі сфарміраваліся асноўныя аб’екты даследавання – катэгарыяльная семантыка сінтаксічнай адзінкі, дэнататыўная сітуацыя выказвання, дыкурс, логіка-граматычныя адносіны ў сказе, план выражэння і план зместу сказа, глыбінныя і паверхневыя структуры сказа, зыходныя сінтаксічныя мадэлі і іх вытворныя і інш. Што датычыць непасрэдна праблемы эліпсіса, то былі даследаваны наступныя яе аспекты:

- эліпсіс разглядаўся як сціранне ці замена нулём на паверхневай структуры сказа тых ці іншых элементаў глыбіннай структуры [С.Е. Нікіціна, L. Frazier і інш.];
- аналізаваліся спосабы выражэння лагічных адносін – кан’юнкцыі, дыз’юнкцыі, імплікацыі – у эліптычных сказах [Т.В. Шмялёва, W.Müller і інш.];
- эліпсіс кваліфікаваўся як асіметрычны дуалізм моўнага знака [J. Merchant і інш.];
- даследаваліся агульныя тэарэтычныя пытанні сінтаксічнай семантыкі (эліптычных канструкцый у прыватнасці) [Б.Ю. Норман];
- анафарыстычны эліпсіс [P.Elbourne, A. Kehleri і інш.];
- семантычная арганізацыя эліптычнага сказа на аснове канфігурацыі кампанентаў [І.А. Бажок] і на аснове універсальных моўных катэгорый [О.А. Шпак];
- эліпсіс і трансфармацыя [А.Я. Міхневіч, S.Chungi і інш.].

Неабходна адзначыць, што спроба аналізаваць семантычную арганізацыю эліптычных канструкцый рабілася І.А. Бажок. Даследчыца лічыць, што наяўнасць кампанентаў, якія характарызуюць дзеянне або стан, прадвызначае рэалізацыю пэўнай семантыкі. Семантычныя кампаненты сказа І.А. Бажок кваліфікуе як